

Uitrusten van de tijdwinstmachine

Martijntje Smits, 23 mei 2014

Tijd, een begrip nog abstracter en ongrijpbaarder dan termen als 'natuur' en 'geld', lijkt net zo schaars en minstens zo bepalend voor ons sociale bestaan. Orde scheppen hoort bij het menselijk leven en in vrijwel alle tribale en moderne samenlevingen is tijd een van de centrale ordeningsprincipes die de ervaring structureren en waarmee we sociale controle uitoefenen. "Among verbal weapons of social control, time is one of the final arbiters", schrijft de antropologe Mary Douglas (1975). Net als begrippen als 'natuur' en 'cultuur', 'man' en 'vrouw' en 'God' dat kunnen zijn: ze worden gebracht als feitelijke entiteiten maar het zijn afspraken en ze werken uitermate normatief.

Bij ons is tijdwinst een alomtegenwoordige belofte. En innovatie is het middel. Neem de volgende berichten, in luttele seconden van een zoekmachine geplukt:

"Door slimmer werken meer kwaliteit met minder mensen"- "Bespaar tijd, maak gebruik van innovaties in de zorg." (Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, januari 2011)

"Google investeert honderden miljoenen in zijn nieuwe 'anti-aging' startup Calico, dat zich bezighoudt met het verlengen van het menselijk leven. [...] "Ik denk dat we op de lange termijn miljoenen levens kunnen verlengen", aldus Google-medeoprichter Larry Page. "(CNN, 9 oktober 2013)

"Robots verstevigen de concurrentiepositie en verhogen de welvaart door het verhogen van onze productiviteit per gewerkt uur" (ING Economisch Bureau, 5 mei 2014)

Zulke boodschappen pretenderen nieuwsaarde; ik denk dat ze vooral iets anders doen. Ze herhalen een diep ingeroeste ideologie: dat tijd een schaars goed is en dat technische innovatie en efficiency de pijn daarvan kunnen verlichten. Door menselijke inspanning te verplaatsen naar nieuwe machines kan het zelfde goed geproduceerd worden in minder tijd, is het idee. Je verruult de arbeid voor slim georganiseerde energie en materie en houdt zo tijd over. Dit is het wijdverbreide en neutraal ogende principe van efficiency, dat bovendien grondslag vormt van de moderne economie, zowel in haar klassieke als haar neoliberale variant.

De geschiedenis van techniek en innovatie staat bol van beloftes en verleidingen van tijdswinst: van industrie en treinvervoer tot het verzorgingshuis en het eigen lichaam, van liften, zorgrobots, HSL, tot email, EPD, keukenapparaten en genetische anti-aging doping. De oorsprong van deze ideologische verbinding tussen tijdschaarste en techniek wordt gesitueerd aan het einde van de middeleeuwen, in de context van de vernietigende pest in de 15^e eeuw en de ontwrichtende Europese burgeroorlogen van rond 1600. Zo speculeerde de Britse filosoof Francis Bacon al in 1626 over technieken om het leven te verlengen en later, in 1776, op de drempel van de industriële revolutie, pleitte Adam Smith voor investeren in arbeidsbesparende technologie.

Technologie heeft ondertussen vele levensdomeinen (denk aan vervoer, communicatie, productie van voedsel en goederen) onmiskenbaar versneld en bovendien de gemiddelde levensduur verlengd en opgerekt (denk aan de gemiddeld late leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen dankzij pil en vruchtbaarheidstechnologie). Tegelijk komen de tijdbeloften steeds maar niet uit. In elk geval niet zoals ze

bedoeld waren: tijdschaarste lijkt een constant gegeven in het bestaan. Na elke efficiencyoperatie staan we qua tijdswinst weer met praktisch lege handen. Een publiek geheim waar je als filerijdende, e-mailende en internetshoppende ervaringsdeskundige geen techniekfilosoof voor nodig hebt, al hebben ook uiteenlopende techniekdenkers haarfijn sommige van deze tijdswinst-mythen ontkracht. Bekend is de berekening van de gemiddelde snelheid van een auto door Ivan Illich uit 1976. Met inbegrip van alle geïnvesteerde (arbeids)tijd schreed de moderne auto met een vlotte wandelpas van 4,7 mijl per uur over de weg. En in haar klassieker 'More work for mother' uit 1983 liet Ruth Schwarz Cowan zien dat zogenaamd arbeidsbesparende nieuwe huishoudtechnologieën als stofzuiger en wasmachine hand in hand gingen met nieuwe eisen en hygiënestandaarden voor het huishouden en daardoor met 'meer werk voor moeders'.

Zo werkt het dus ongeveer: niet alleen blijft verbruikte tijd en inspanning onzichtbaar in het resultaat (net als milieukosten verborgen blijven in de prijs), maar ook worden de uren die vanaf de ontwerptafel gezien bespaard worden bij de ogenschijnlijke vervanging van taken, en die aanvankelijk de *early adopters*¹ enige verlichting lijken te geven in hun dagelijks drukvat, geleidelijk omgezet in een sociaal gevoelde noodzaak om grotere afstanden af te leggen, meer afspraken te maken, vaker af te wassen, meer berichten te beantwoorden, meer te consumeren en te produceren. Dit zou ik de culturele dynamiek achter de versnelling noemen: en passant worden nieuwe behoeften en statussymbolen geschapen. Waardoor tenslotte ook de *laggards*² zich, gedreven door angst voor sociale uitsluiting, gedwongen voelen mee te doen. De versnelling geeft in het begin vaak nog een kick, de thrill van snelheid en het nieuwe. Maar autorijden is niet meer leuk in de file en door de nieuwe sociale druk en nieuwe gewoonten en ook door de protesten rijst opnieuw behoefte aan tijdbesparende interventies, productiemethoden en gadgets.

Het perpetuum mobile van haasters en onthaasters

Technische versnellingen gaan zo doende steeds gepaard met sociale versnellingen, zoals met reorganisaties van bedrijven en onderwijsinstituties. (Sennett 2000, Huijer 2011) Ze gaan ook vrijwel automatisch gepaard, materieel gezien, met toenemend verbruik aan grondstoffen en energie en de opeenstapeling van afval en uitstoot. En op lichamelijk niveau manifesteert zich de stress, zoals voorheen treinziekte (een fenomeen uit de 19^e eeuw) en tegenwoordig burn-out. Het perpetuum mobile van tijdswinst en tijdverlies maakt dat de (vooral in de jaren vijftig en zestig) voorspelde 'vrijetijdsmaatschappij' en de gevreesde golf van verveling als gevolg van nieuwe, arbeidsbesparende technologie zich niet hebben voorgedaan – en door sommigen al geruime tijd naar het rijk der fabelen zijn verwezen. (Beckers 1977, 2004) Het systeem lijkt vooral verliezers op te leveren, want hoewel er groepen zijn die qua inkomen en maatschappelijke erkenning meer profiteren van de tijdrace, lijden juist deze groepen ook aan het meeste tijdkort, al constateert het SCP in een omvangrijke studie naar de tijdsbesteding van Nederlanders recentelijk ook dat "Het erop [lijkt] dat degenen die voldoening willen en kunnen halen uit een volle agenda, het gevoel over te weinig vrije tijd te beschikken op de koop toenemen." (SCP 2013)

Als technologische ontwikkelingen per saldo de beloofde tijdswinst niet kunnen waarmaken en ons in tegendeel achterlaten met vollere agenda's, dwingende reorganisaties, beroepsziekten, afval, uitputting van grondstoffen, enzovoort, moeten we dan niet eens uit die contraproductieve tredmolen stappen? Die

---

¹ Een term uit de innovatietheorie van E.M. Rogers (1962).

² idem

vraag lijkt onvermijdelijk en het is dan ook een vertrouwde vraag; in de techniekgeschiedenis is ze in vele varianten opgedoken. Elke golf van technologische vernieuwing – mechanisering, automatisering, digitalisering, robotisering – leidde tot nieuwe maatschappelijke onrust over de ontregelde tijdsorde, tot zorgen over ontslag en beroepsziekten, onteigening en ontworteling, groeiende ongelijkheid, afval en uitputting, tot paniek over het verdwijnen van vaste (winkel)tijden en tot pleidooien voor onthaasting, vertraging en soberheid. Tussen alle versnelling door is dit vaste patroon van actie en reactie een schaars baken van rust.

De terugkerende protesten van onthaasters hebben, met een blik op de geschiedenis vanaf de machinebrekende Luddieten, nooit geleid tot een substantiële ontsnapping uit het tijdswinst-syndroom. Hoe valt dat te verklaren, afgezien van een gebrek aan macht en getal van de protesten?

Eén belangrijke oorzaak lijkt dat de terugkerende roep om onthaasting de onderliggende veronderstelling van een bereikbare, duurzame oase van rust, waarin er echt tijd en aandacht is, in feite krachtig bevestigt. Voor- en tegenstanders van technische vooruitgang blijken deze droom te delen. Daarmee krijgt de belofte van tijdswinst elke keer nieuwe brandstof in het maatschappelijk debat. Vooruitgangsendenkers krijgen de kans voor hun terugkerende argument, dat we nog even geduld moeten hebben, en dat we alleen ‘nog slimmer’ moeten opereren, bijvoorbeeld door ‘eco-efficiency’ toe te passen. Ook zeggen zij dat het zal wennen. Daarmee hebben zij een punt, want van stoomtrein tot digitaal bankieren zijn de ontwikkelingen steeds gedomesticeerd geraakt en de klachten genoegzaam verdwenen. Maar het beroep op geduld blijft illusoir; de utopie zal, zolang we erin geloven, voor ons uit blijven vluchten.

Aanbevelingen voor het onthaastingsvertoog

Ik vraag me dus niet alleen af hoe er te ontsnappen valt aan de tredmolen van de nooit bereikbare droom van ‘tijd hebben’, maar ook: is er een uitweg uit dit vaste patroon van innovatiedrift en onthaastingspleidooien? Is het verhaal van de onthaasters -en van de innovators - toe aan een make-over? Sowieso. Is een andere strategie nodig? Beslist. Heb ik die? Nee, hooguit een intuïtie in welke richting die wel en niet gezocht kan worden. Te beginnen met het loslaten van de tijdswinst-belofte. Maar daarmee zijn we er nog niet. Welke valkuilen zijn er nog meer?

Onthaastingsverhalen zijn er in vele soorten en kwaliteiten, van levensfilosofen tot groene denkers en slow-food bewegingen. Bij het napluisen valt op dat sommigen blijven steken in een a-politiek en pleidooi voor een andere, meer reflexieve en sobere leefstijl.³ Met een dergelijk appèl moraliseren en stichten deze auteurs weliswaar de lezer, maar de boodschap dreigt niet verder te reiken dan het privédoein. Terwijl het hier, naast ons individuele gevecht met de tijdsorde, om een collectief, maatschappelijk en politiek vraagstuk gaat.

Een andere terugkerende figuur is om de economische, publieke tijdsorde te vereenzelvigen met de universele, globaliserende orde van de kloktijd, om daartegenover een andere, minder vervreemdende, meer oorspronkelijke of ‘natuurlijke’ tijdervaring in het vizier te krijgen.⁴ Door het tegenover elkaar

---

³ Een voorbeeld is te vinden in de bekroonde essaybundel ‘Stil de tijd’ (2009) van de filosofe Joke Hermsen. Zij onderneemt een onderzoek naar een persoonlijke tijd die een sleutel kan vormen tot nieuwe inzichten en creativiteit. De Duitse milieusocioloog Wolfgang Sachs en de vrijetijdwetenschapper Theo Beckers pleiten ook voor levenskunst, met een houding van soberheid en de juiste maat tegenover de hyperconsumptie, waarin de dingen en diensten met aandacht geconsumeerd worden (Sachs 1999, Beckers 2004).

⁴ Hermsen (2009) maakt deze beweging, en ook Sachs (1999) meent de vervreemding op te heffen en veronderstelt dat er een meer oorspronkelijke manier is om met voorwerpen om te gaan, namelijk vanuit hun gebruikswaarde, en

stellen van een lege, abstracte tijd en een echte, betekenisvolle tijd riskeren de onthaastingsdenkers de utopische valkuil die ik hierboven beschreef. Al suggereert de doortikkende kloktijd een homogeen continuüm, gefaciliteerd door wekkers en agenda's; als we het sociaal geconstrueerde karakter van tijd serieus nemen, tikken er niet één of twee tijden, maar zijn er zoveel tijdsordes als er sociale praktijken zijn. Pas met die erkenning wordt de gelaagdheid en dynamiek van ons tijdsbestaan zichtbaar, en alle afstemmingskwesties daartussen.

Zodra onthaastingsdenkers wél de politieke portee van het vraagstuk erkennen, zijn ze geneigd de kracht, complexiteit en diepte van de kapitalistische, materiële/ technische en culturele systeemdrivers die nopen tot innovatie en versnelling, te onderschatten. (Achterhuis 2003) Om de kracht van die drivers te illustreren: het valt op dat de onthaastingsdenkers ook zelf vaak geen weerstand kunnen bieden aan de aantrekkingskracht van de snelheidscultuur⁵. De valkuil is te denken dat er eenvoudige knoppen om aan te draaien zijn. "Onthaasten" en ontsnappen aan de naïeve verbouwingslust van innovaties vergt daarentegen een lang, taai proces van *piecemeal engineering* (à la Popper)⁶, op alle fronten. Eén front daarvan is het ontwerptraject van nieuwe technologie, en juist dat blijft opvallend buiten beeld in het onthaastingsvertoog.

Daar komt nieuwe technologie alleen in beeld als een 'versneller'. Maar nieuwe technologie doet eigenlijk iets anders: ze constitueert nieuwe, betekenisvolle tijdordes en verstoort andere. Zo faciliteerde de magnetron een individualiserend eetpatroon, waarbij gezinsleden op hun eigen tijd een maaltijd namen, daarmee het tijdpatroon van gezamenlijke maaltijden verstorend. Zo botste de tijd van de auto op de tijdsorde van de voetganger. Of botst het ritme van de mobiele telefoon met dat van autorijden (Huijer 2011).

Dit 'tijdsorde stichtende' karakter van innovaties betekent dat we bij het ontwerpen van nieuwe technologie óók alert kunnen zijn op zulke conflicten, en zelfs technologie kan aanwenden om in die conflicten te bemiddelen. Eén manier om dit te doen, is om al in een vroeg stadium van het ontwerptraject de belofte van tijdwinst te onderwerpen aan reality checks, in een dialoog tussen ontwerpers en gebruikers. *Piecemeal engineering*, en tegelijkertijd een omwenteling in de huidige innovatiepraktijk.

Dat is iets anders dan de aanpak die sommige vaderlandse denkers voorstaan. Zij menen dat de tijdwinstlogica kan worden begrensd door wat Achterhuis 'selectieve onthaasting' noemde (Achterhuis 2003). Er zouden activiteiten buiten de marktsector zijn die zich per definitie niet lenen voor haast, zoals de universiteit (Pels 2003) of de zorg en het onderwijs (Halsema 2008). In deze redenering schuilt de suggestie dat de marktsector kan worden vrijgepleit, en dat er op niet-politieke gronden grenzen te geven zijn. Maar ook bijvoorbeeld in de visserij en de kledingindustrie zijn vele, onuitruilbare waarden in het

---

dat de vervreemding en de tijdarmoede begint zodra de symbolische macht van voorwerpen de overhand neemt. (Alsof voorwerpen niet onvermijdelijk symboolmacht hebben.)

⁵ Een treffend voorbeeld geeft Beckers (2004) in zijn kritische pleidooi voor 'hedonistische soberheid'. In zijn dankwoord beaamt hij dat hij niet leeft conform de 'practice what you preach'-regel: "Snel praten, haast, hard en lang werken, overactief buitenshuis en onderactief binnenshuis, het prototype dat ik kritiseerde als wetenschapper, maar dat mij persoonlijk als een schaduw achtervolgde." En Halsema, die in haar boek *Geluk!* uit 2008 tal van onthaastingsinterventies voorstelt, twittert er, zoals bekend, tot in ongebruikelijke uren op los, zelfs vanaf haar vakantiecamping.

⁶ Dat wil zeggen, gebaseerd op trial and error in plaats van op een grote, omspannende visie (begrip is ontleend aan Karl Popper in *The Poverty of Historicism*, 1957)

geding die vernietigd en aangetast worden door de tijdwinstlogica. Weerstand bieden aan die logica is dan ook vooral een politieke, op het expliciteren van die waarden gebaseerde keuze.

*Dr. ir. Martijntje Smits is ingenieur en filosoof. Zij promoveerde op *Monsterbezwinging, de culturele domesticatie van nieuwe technologie*. (2002, Boom Amsterdam). Ze is verbonden aan het Copernicus Instituut voor Innovatie en Duurzame Ontwikkeling aan de Universiteit Utrecht en doet onderzoek naar 'sociaal robuust innoveren' op het gebied van robotica en smart grids en geeft onderwijs in wetenschapsfilosofie en reflectie op 'duurzaamheid'.*

Geraadpleegde literatuur

Achterhuis, H. (2003) Werelden van tijd. Stichting maand van de Filosofie. pp 1-77;

Bacon, F. (1626/ 1974) *The Advancement of Learning and New Atlantis*. Oxford: Clarendon Press, 1974;

Beckers, T. (1977) De mythe van de vrijetijdsmaatschappij. *Intermediair*, 13 (49) pp. 1-9;

Beckers, T. (2004) *De hyperactieve samenleving: op zoek naar de verloren tijd*. Universiteit van Tilburg.

Douglas, M. (1975) *Environments at Risk*. In: *Implicit Meanings, Essays in Anthropology*. Londen: Routledge and Kegan Paul, pp 206-218;

Halsema, F. (2008) *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufferigheid*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam;

Hermesen, J. (2009) *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst*. Uitgeverij de Arbeiderspers, Amsterdam;

Huijjer , M. (2011) *Ritme. Op zoek naar een terugkerende tijd*. Klement, Zoetermeer;

Illich, I. (1976) *Energy and Equity* . London: Marion Boyars;

Mumford, L. (1934/ 2010) *Technics and civilization*. Chicago-Londen: The University of Chicago Press, 1934/1, 2010;

Munnik, R. (2013) *Tijdmachines. Over de technische onderwerping van vergankelijkheid en duur*, Zoetermeer: Klement;

Pels, D. (2003) *Het mag wel wat trager*. *De Groene Amsterdammer*, 22 februari 2003;

Sachs, W. (1999) *Rich in things, poor in time: Poverty of time degrades the wealth of goods*. In: *Resurgence & Ecologist*, Issue 196 (Theme: Myth of Progress);

R. Schwarz Cowan (1983) *More Work For Mother: The Ironies Of Household Technology From The Open Hearth To The Microwave*. New York: Basic Books;

R. Sennett (2000) *De flexibele mens. Psychogram van de moderne samenleving*. Uitgeverij Byblos, Amsterdam;

SCP (2013) *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag, november 2013.